

Васіль СТАРЫЧОНАК

БАЛТЫЗМЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І НАРОДНЫХ ГАВОРКАХ:
СЕМАНТЫЧНЫ І ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫ АСПЕКТЫ

У апошні час у лінгвістычнай літаратуры актывізавалася навуковая цікавасць да вывучэння моўных кантактаў, працэсаў і вынікаў кантактавання дзвюх ці некалькіх моў і дыялектаў. Актуальнасць узнятых праблем і важнасць праводзімых даследаванняў дазволілі выдзеліць асобны навуковы кірунак, які называецца кантактная лінгвістыка (лінгвістычная кантакталогія, лінгвістыка моўных кантактаў). У гэтай сувязі сербскі лінгвіст Й. Айдуковіч прапанаваў увесці назву асноўнай адзінкі кантактнай лінгвістыкі – кантактэму – элемент мовы-крыніцы ў мове-адрасаце [1, с. 1-2]. Пытанні моўных кантактаў і ўзаемадзеяння моў разглядаліся з генетычнага, функцыянальнага, параўнальна-гістарычнага, сінхроннага, арэальнага і іншых падыходаў у шматлікіх даследаваннях айчынных і замежных лінгвістаў.

Тэма кантактавання балтыйскіх і славянскіх моў даўно прыцягвае ўвагу даследчыкаў. Адным з першых, хто склаў невялікі спіс балтызмаў, быў Я. Карскі [10]. Пытанні выяўлення і функцыянавання балтызмаў у старабеларускіх тэкстах займаліся К. Яблонскі, Р. Й. Далідэнас, А. І. Жураўскі, А. М. Булыка [6; 8; 9; 20]. З розных пунктаў гледжання ахарактыраваны балтызмы ў працах Ю. Лаўчутэ, А. П. Непакупнага, Т. М. Суднік, М. В. Бірылы, Э. Смолковай, Э. Грынавяцкене, Ю. Ф. Мацкевіч, Я. І. Рамановіч, А. І. Чабырук і інш. [4; 7; 11; 15; 21-22]. Адказы на розныя пытанні прадстаўлены ў кнізе “Лексічныя балтызмы ў беларускай мове” [13]. Лексікаграфічная апрацоўка балтызмаў, іх этымалогія і тэрытарыяльнае распаўсюджанне разглядаецца ў слоўніках Ю. А. Лаўчутэ і А. Я. Анікіна [2; 12]. Даследчыкі даволі часта спрачаюцца наконт колькаснага складу балтызмаў у беларускай і іншых славянскіх мовах, прыводзяць розныя довады адносна ўключэння ці неўключэння таго ці іншага слова ў спіс балтызмаў і яго этымалогіі. На аснове слоўніка Ю. Лаўчутэ падлічана, што колькасць балтызмаў у беларускай мове перавышае лічбу 550, у польскай – 400, у рускай – 200, ва ўкраінскай – 60 [2, с. 4]. Гэтыя дадзеныя, складзеныя на аснове матэрыялаў 60-70 гг., не адлюстроўваюць сапраўдны колькасны паказчык балтызмаў у беларускай мове. Выдадзеныя я ў 1979 – 1986 гг. пяцітомны “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” і шматлікія дыялектныя даведнікі дазволілі значна папоўніць картатэку балтызмаў (асабліва літуанізмаў), якія ў асноўным выяўлены ў гаворках беларуска-літоўска-польскага пагранічча. Наяўнасць у лексічным складзе значнай колькасці балтызмаў сведчыць аб інтэнсіўных і працяглых кантактах беларускай і балтыйскіх моў, якія пачаліся амаль паўтары тысячы гадоў назад і працягваюцца да нашага часу.

Сярод прыкладна 1200 -1300 балтызмаў (з улікам вытворных суфіксальных найменняў) вылучаецца каля 120 лексічных адзінак, якія прайшлі ўсе стадыі лексіка-семантычнай адаптацыі і трывала замацаваліся ў

сучаснай літаратурнай мове і яе функцыянальных стылях. Значную іх частку (каля 100 слоў) складаюць назоўнікі: *адліга* ‘пацяпленне пасля марозу зімой’ (літ. *atléga*¹); *бомы* ‘званочкі, што прымацоўваюцца да хамута ці дугі’ (літ. *búomas*); *буч* ‘рыбалоўная снасць’ (літ. *bùčias, bučius*); *венцер* ‘рыбалоўная сетка ў выглядзе мяшка, нацягнутага на абручы’ (літ. *vėnteris, vėntaris*); *дзёгаць* ‘цёмная густая смалістая вадкасць, якая здабываецца шляхам сухой перагонкі цвёрдага паліва’ (літ. *degùtas*); *крумкач* ‘вялікая чорная птушка’ (літ. *krunkočius*); *крупеня* ‘крупяны суп’ (літ. *kruoriene*); *лоўж* ‘куча галля’ (літ. *láužas*); *мурза* ‘нехайны або мурзаты чалавек’ (літ. *mùrza*); *парсюк* ‘кабан’ (літ. *paršiùkas*); *рэзгіны* ‘прыстасаванне насіць сена, салому’ (літ. *rėzginės*); *шаршатка* ‘тоўстая і доўгая іголка’ (літ. *šaršė*); *шашок* ‘драпежны звярок сямейства куніц’ (літ. *šėškas*); *янтар* ‘бурштын’ (літ. *gintarys*). Дзеясловы, як правіла, абазначаюць пэўныя дзеянні чалавека: *кешкацца* ‘корпацца, марудна рабіць што-небудзь’ (літ. *teškentis*, лат. *keškat*); *кльпаць* ‘марудна ісці, пакульгваючы, перавальваючыся з нагі на нагу’ (літ. *klyptii, klibeti*); *ланиць* ‘латаць, рамантаваць адзенне’ (літ. *loryti*); *лындаць* ‘хадзіць без справы, гультаяваць’ (літ. *lindoti, lindėti*); *мяніць*, *мянташыць* ‘вастрыць касу мянташкай’ (літ. *menčiuoti*); *сноўдацца* ‘бадзяцца’ (літ. *snaudaliuoti, snauduliuoti*).

У групе слоў літаратурнай мовы вылучаецца падгрупа найбольш старажытных балтызмаў, якія зафіксаваны ў помніках старабеларускага пісьменства²: *атоса* ‘цяж у возе’ (фіксуецца з 1643 г. ← літ. *atāsaja*); *гірса* ‘пустазелле сямейства злакавых’ (фіксуецца з 1596 г. у форме *дырса* ← літ. *dirse, girse*); *клуня* ‘гаспадарчы будынак для складвання снапоў; пуня’ (фіксуецца з 1503 г. у формах *кляня, клуня, клюня* ← літ. *kluonas*); *коўш* ‘вялікая драўляная ложка’ (фіксуецца з 1486 г. у форме *ковшъ*, літ. *kaušas*); *крушня* ‘куча каменя’ (фіксуецца з 1591 г. у форме *крушня* ← літ. *krusnis*); *куль* ‘тоўсты сноп жалтыя саломы’, вялікі, звычайна рагожны мяшок’ (фіксуецца з 1540 г. у форме *куль* ← літ. *kulỹs*); *кумняк* ‘бядровая частка тушы’ (фіксуецца з 1503 г. у формах *кумп, компъ, кунп, конп* ← літ. *kumpis*); *пуня* ‘хлеў, памяшканне для сена, снапоў, мякіны’ (фіксуецца з 1516 г. у форме *пуня* ← літ. *rupia, rupa*); *свіран* ‘халодны будынак, прызначаны для захоўвання збожжа, мукі і іншых прадуктаў, а таксама рэчаў’ (фіксуецца з 1499 г. у форме *свирен* ← літ. *svirna, svirnas*); *склюд* ‘цясларская сякера’ (фіксуецца з 1599 г. у формах *склютъ, склут* ← літ. *skliùtas*), *яндоўка* ‘вялікая медная пасудзіна для віна, піва, мёду’ (фіксуецца з 1579 г. у формах *ендова, яндовка, инъдова, яндуля* ← літ. *indaujà*).

¹ Пры вызначэнні этымалогіі слоў і іх літоўскіх (латышскіх) адпаведнікаў, што прыводзяцца ў спрошчаным фанетычным афармленні, выкарыстоўваліся матэрыялы “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (т. 1-14), “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (т. 1-5), а таксама слоўнікаў Ю. Лаўчутэ і А.Я. Анікіна [2; 12].

² Дата фіксацыі слоў у старабеларускай мове прыводзіцца па выданнях А.М.Булыкі і Ю.Лаўчутэ [6; 12].

Многія са старажытных балтызмаў захаваліся толькі ў гаворках: *берла* ‘нявевянае збожжа’ (фіксуецца з 1584 г. у формах *берело, берло, бярало* ← літ. *beralas*); *дзякло* ‘дань, падатак’ (фіксуецца з 1457 г. у формах *дзякло, дзякло* ← літ. *dùokle, dekla*); *люн, люна* ‘багна, дрыгва, зыбун’ (фіксуецца з 1552 г. у формах *лунь, люнь* ← літ. *liunas*); *прымен, прымян* ‘сенцы’, ‘павець’ (фіксуецца з 1521 г. у формах *примен, применъ, примн, примън* ← літ. *priemene*); *скіцер* ‘кавалак сала’ (фіксуецца з 1540 г. у форме *скитера* ← літ. *sketerà*); *шлін* ‘сівая зямля, глей’ (фіксуецца з 1591 г. у форме *шлина* ← літ. *šlynas*).

Цэлы шэраг слоў балцкага паходжання не дайшоў да нашага часу і адлюстроўвае спецыфіку лексічнага складу старабеларускай мовы: *жыбінцей* ‘асоба, адказная за асвятленне і ацяпленне’ (літ. *žibinčius*); *койминець* ‘сялянін, які жыве не на двары вотчынніка, а ў асобным доме’ (літ. *kaimūnas*); *мезлева, мезлива* ‘падатак за кароў’ (літ. *mezliava*); *пуркойта* ‘хацінка’ (літ. *pirkaitė*); *явктъ* ‘рэмень, якім прывязваецца валу ярмо’ (літ. *jàuktas*).

Характар моўных кантактаў, якія складваюцца і развіваюцца пад уплывам шматлікіх лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў, у многім вызначаюцца канкрэтнай моўнай сітуацыяй – сукупнасцю форм існавання асобных моў і дыялектаў у іх тэрытарыяльна-сацыяльных узаемаадносінах і функцыянальных узаемадзеянняў у межах моўнага геаграфічнага рэгіёна. Сітуацыя балта-славянскага пагранічча з’яўляецца экзагласнай і складаецца з розных моў і дыялектаў, якія лічацца дынамічным элементам агульнай шматмоўнай макрасістэмы. Гэты рэгіён і яго паказальная паўночна-заходняя частка Беларусі—зона шматвятковых кантактаў розных этнасаў, кожны з якіх у той ці іншай ступені захавалі сваю самабытнасць, заснаваную на ўзаемнай талерантнасці і паважлівым адносінах да іншай мовы, рэлігіі, культуры.

У моўнай сітуацыі беларуска-літоўскага пагранічча перапляліся шматлікія фактары ў іх дынаміцы. Прасторы паўсядзённасці гэтага рэгіёна запаўняюць дзве разнавіднасці беларускай мовы: дыялектная і змешаная руска-беларуская, якую называюць «трасянкай», «простае гаворкай» і якая з’яўляецца сацыяльным маркерам прыналежнасці да «простых людзей». Функцыі руска-беларускага мезалекту, на якім размаўляюць практычна ўсе прадстаўнікі гэтага рэгіёна, абмяжоўваецца сферай паўсядзённасці і абслугоўваннем бліжэйшага акружэння (дом, суседзі) [3, с. 294-295]. Руская мова таксама з’яўляецца сорадам зносінаў прадстаўнікоў усіх нацыянальнасцей пагранічча (часцей за ўсё – гарадскіх жыхароў, але (у адрозненні ад «простае гаворкі») яна абслугоўвае пазасобасную, афіцыйную, публічную, прафесійную сферы, масавую культуру, палітыку, рэлігію і інш. Беларуская літаратурная мова выкарыстоўваецца ў прафесійнай сферы педагогаў-беларусістаў, прадстаўнікоў мастацкай інтэлігенцыі, нацыянальна арыентаваных груп моладзі і з’яўляецца індыкатарам прыналежнасці да «беларускасці» [3, с. 294-304]. Польская мова па прычыне дэмаграфічных працэсаў набыла імпліцытную форму і захоўваецца ў памяці людзей старэйшага ўзросту ў выглядзе перыферычнага дыялекту «польшчызны крэсвай». Сфера яе выкарыстання абмяжоўваецца

бытам і рэлігійнай дзейнасцю. Літоўская мова выступае як камунікатыўны сродак у літоўскамоўных арэалах, дзе выкарыстоўваецца ў быце, рэлігіі і прафесійным мастацтве [3, с. 285 – 308; 5; 14; 19]. Своеасаблівымі «астравамі» літуаністыкі і паланістыкі з'яўляюцца літоўскія і польскія агульнаадукацыйныя школы, у якіх у 2009/2010 навучальным годзе праходзілі навучанне на польскай мове 544 школьнікі (Гродзенская і Брэсцкая вобласці), на літоўскай мове – 65 школьнікаў (Гродзенская вобласць) [16].

Характар моўнай сітуацыі не з'яўляецца пастаянным і з цягам часу уздзеянне адной мовы на развіццё другой можа змяняцца. Безумоўна, значны ўплыў на дынаміку моўнай сітуацыі аказалі падзеі, звязаныя з утварэннем самастойных літоўскай і беларускай дзяржаў, стратай рускай мовы статуса дзяржаўнай у Літоўскай Рэспубліцы, змены кантынгентна носьбітаў моў у пагранічным рэгіёне. На стан і развіццё моўнай сітуацыі пагранічча ўплываюць не толькі моўныя, але і культурныя, канфесійныя, стратыфікацыйныя і іншыя экстралінгвістычныя фактары. Да ліку іх адносіцца і нацыянальны склад пагранічча, а таксама ступень валодання пражываючых на дадзенай тэрыторыі той ці іншай мовай. Па дадзеных перапісу насельніцтва Рэспублікі Беларусь 2009 года, у краіне пражываюць прадстаўнікі 115 нацыянальнасцей, з іх 294549 палякаў (3,1 % ад усяго насельніцтва) і 5087 літоўцаў (0,1 % ад усёго насельніцтва). Сёння найбольшая колькасць літоўцаў пражывае ў Гродзенскай вобласці: у Астравецкім (643 чал.), Воранаўскім (473 чал.), Лідскім (278 чал.), Гродзенскім (95 чал.), Смалонскім (94 чал.), Ашмянскім (53 чал.) раёнах. У Віцебскай вобласці літоўцаў найбольш прадстаўлены ў Пастаўскім (85 чал.), Браслаўскім (85 чал.) а таксама Глыбоцкім і Лепельскім (больш за 40 чал.) раёнах. З агульнай колькасці літоўцаў (5087), якія пражываюць у Беларусі, у якасці роднай назвалі літоўскую мову 1597 чалавек (крыху больш 31 %). Адна з адказаў на пытанне перапісу прадугледжваў назваць мову, на якой звычайна размаўляюць дома. З усёй колькасці літоўцаў толькі 277 чалавек (5,5 %) выкарыстоўваюць родную мову ў бытавых зносінах [17].

У пагранічным рэгіёне фіксуецца вялікая колькасць балтызмаў, якія адрозніваюцца па тэрыторыі распаўсюджанасці. Адно з іх утвараюць даволі шырокія арэалы (гэта невялікая частка запазычанняў), другія ж фіксуюцца ў адным-двух населеных пунктаў і адносяцца да катэгорыі кантактэм-запазычанняў. У дадзеным выпадку важнай метадычнай перадумовай неабходна лічыць выразнае адмежаванне балтыйскіх запазычанняў ад інфільтрацый-аказіяналізмаў, якія, па сцверджанні Э.Смулкавай, выпадкова выкарыстоўваюцца ва ўмовах актывыўнага ці пасіўнага білінгвізму, не засвоены беларускай дыялектнай сістэмай і не заўсёды свядома ўспрымаюцца носьбітамі той ці іншай мовы [20, с. 204-205]. Безумоўна, гэта пытанне патрабуе даволі скрупулёзнага і дэталёвага вывучэння.

Балтыйскія словы, зафіксаваныя ў зоне пагранічнага кантактавання і іншых дыялектных кантынумах, размяркоўваюцца па шматлікіх

тэматычных групах. Сярод назоўнікаў найбольш рэльефна вылучаюцца наступныя найменні:

1. Асоба, чалавек. Гэта самая вялікая група (больш за 150 слоў), у якой чалавек характарызуецца з самых розных пазіцый, поглядаў і падыходаў. Актуалізавацца могуць наступныя прыметы:

а) вонкавы выгляд: *абэржа* ‘здоровая мажная кабеціна’ (гродз., маладз.) ← літ. *bėrži* ‘таўсець, рабіцца моцным’; *дырба* ‘худы высокі чалавек’ (слонім.) ← літ. *dirba* ‘моцны, запальчывы чалавек’; *кепіа* ‘тоўстая непаваротлівая жанчына’ (чэрв.) ← літ. *kepšys* ‘няўмека’; *сталінда, столінда* ‘худзіна’ (гом., шчуч.) ← літ. *stuolys* ‘корч’; *тоўбіна* ‘тоўстая, здравая жанчына’ (мсцісл.) ← літ. *taũbė* ‘тж’;

б) псіхічны склад, тэмперамент, разумовыя здольнасці, пэўныя рысы характару: *амстыра* ‘нелюдзь, упарты, неласкавы чалавек’ (шчуч., іўеў.) ← літ. *atstiras* ‘упарты’; *амадур* ‘упарты чалавек’ (брасл., астр.) ← літ. *atāduras* ‘напорысты’; *дудук* ‘маўчун’ (шчуч.) ← літ. *dudukas* ‘развака’; *дукса* ‘той, хто вечна дзьмецца на каго-небудзь’ (віц.) ← літ. *dikšas* ‘уздых, стогн’; *маўдук* ‘маўклівы чалавек’ (в.-дзв., паст.) ← літ. *maudulys* ‘сум, злосць, прыкрасць, пачуццё незадаволенасці’; *лімінда* ‘бадзатлівы чалавек’ (мёр.) ← літ. *lementi* ‘лепятаць, мармытаць’; *слявядо* ‘лакулівы чалавек’ (карэл.), ‘хто слабасільны’ (баран.), ‘пра чалавека, які доўга і нудна гаворыць’ (стаўб.) ← літ. *šlavedra, šlevedra* ‘распусны чалавек, прайдзісвет’; *вяпла* ‘дурань, разява’ (брасл., шчуч., паст., ашм.) ← літ. *vepla* ‘тж’; *даўбель* ‘пра тупога чалавека’ (гродз.) ← літ. *daubas* ‘гупы, недаразвіты’;

в) адносіны да працы; у гэтай падгрупе часцей за ўсё актуалізуецца адмоўная сема ‘гультаяватасць’: *біндус* ‘гультай’ (чэрв., зэльв.) ← літ. *bindė* ‘гультай’; *ламаш* ‘лайдак’ (шчуч.) ← літ. *lamažas, lamažis* ‘нехайны’; *нявала* ‘гультай’ (воран.) ← літ. *nevala* ‘тж’; *нярэпа* ‘гультай’ (гродз.) ← літ. *nerėpa* ‘абжора’; *цімбал* ‘ладар, гультай’ (лаг.) ← літ. *cimbalas* ‘тж’;

г) род дзейнасці, заняткаў: *армай* ‘араты’ (астр., віл., мядз., воран., іўеў., ашм., гродз.) ← літ. *artojas* ‘тж’; *балтушнік* ‘гарбар’ (іўеў., воран., ашм., шчуч.) ← літ. *baltušininkas* ‘тж’ ад *báltas* ‘белы’; *важдай* ‘той, хто водзіць коні’ (гом.) ← літ. *vežti* ‘вазіць’, *važtojas* ‘кучар, вазніца’; *мурнік* ‘пячнік’ (брасл.) ← літ. *murinykas* ‘тж’; *скердзь* ‘галоўны пастух’ (гродз.) ← літ. *skerdžius, kerdžius* ‘пастух’;

д) паводзіны, характар дзеянняў і ўчынкаў: *вілюга* ‘чалавек, які выкручваецца з любога становішча’ (мсцісл.) ← літ. *vilti* ‘ашукваць’, *viliugas* ‘спакуснік’; *басцяка* ‘басяк, валацуга’ (паст., лаг.) ← літ. *bastytis* ‘блукіць, бадзятца’; *падзілба* ‘той, хто цішком кусае’ (астр.) ← літ. *padilba* ‘тж’; *клаўса* ‘хлус’ (паст.) ← літ. *klausytis* ‘падслухаўваць’; *макіа* ‘п’яніца’ (гродз.) ← літ. *màktas, maukas* ‘глыток’, *maukti* ‘піць’;

е) узрост: *кабалдай* ‘вялікаўзроставы’ (віц.) ← літ. *kabálda* ‘кульгаючая, нязграбная асоба’; *ладзган* ‘малое дзіця, якое соваецца, лазіць куды не трэба’ (зэльв.) ← літ. *lazgis* ‘гаваркі, ветлівы’, *lazgeti* ‘моцна гаварыць’; *смаргляк* ‘малады нявопытны чалавек’ (гродз.) ← літ. *snarglys* ‘соплі’;

ё) нацыянальнасць: *барчакі* ‘мясцовая назва літоўцаў вёскі Складанцы (воран.) ← літ. *barčak* ‘сабака’; *гуды, гудасы* ‘беларусы, мясцовая мянушка беларускага насельніцтва ў літоўцаў’ (воран.) ← літ. *gūdas* ‘тж’;

ж) матэрыяльнае становішча: *біза* ‘бедны чалавек, галяк’ (чэрв.) ← літ. *bizas* ‘тж’;

з) адносіны роднасці, сваяцтва: *вейкаліс* ‘пляменнік’ (воран.) ← літ. *vaikelis* ‘тж’;

Асобныя найменні чалавека з’яўляюцца другаснымі і ўтвораны на базе шырока распаўсюджанай метафарычнай мадэлі “пэўны прадмет > чалавек”: *курмель* ‘пячкур’ > ‘чалавек маленькага росту’ (віц.) ← літ. *kurmelis* ‘тж’, лат. *kurmelis* ‘тж’; *кялойша* ‘калоша’ > ‘хто нехайны’ (воран.) ← літ. *kelaiše* ‘тж’; *пужліс* ‘рыхлы качан капусты’ > ‘ганарлівец’ (воран.) ← літ. *pužlys* ‘таўсцяк; малога росту; хілае дзіця’; *шкілондзя* ‘вантрабянка’ > ‘тоўсты, непаваротлівы чалавек (пух., маст., ваўк., іўеў., пух., бярэз., барыс., навагр.) ← літ. *skiladis*; *шакалік* ‘аскепак’ > ‘той, хто худы’ (брасл., паст., воран., в.-дзв.) ← літ. *šakalys* ‘тж’.

2. Жывёльны свет. Запазычаныя словы-забіны размяркоўваюцца па наступных тэматычных групах:

а) назвы жывёл: *букса* ‘бязрогая жывёліна’ (воран., ваўк., іўеў.) ← літ. *buksà* ‘тж’; *гамола* ‘бязрогая карова’ (гродз.) ← літ. *gamulà* ‘тж’; *ісак* ‘конь з кароткім хвостом’ (ашм., воран.) ← літ. *jsas* ‘кароткі’; *керноз, кярноз* ‘кныр’ (гродз., астр., іўеў.) ← літ. *kernezas* ‘хто нізкага росту’; *кершыс* ‘пярэсты вол’ (воран.) ← літ. *keršis* ‘пярэсты (бык, конь)’; *мяцюк* ‘спакладаны парсючок’ (брасл.) ← літ. *mečiukas* ‘тж’;

б) назвы рыб: *вягал, вягала* ‘рыба мянтуз’ (глыб., паст., ашм., брасл., мядз., сен., мёр) ← літ. *vegelis* ‘тж’; *граўжык* ‘мінога’ (астр.) ← літ. *grayža* ‘тж’; *мальга, мальгва* ‘дрэбная рыбка’ (брасл., бярэз., докш., мёр., стаўб.) ← літ. *male* ‘тж’; *усцяра* ‘падлешчык’ (паст.) ← літ. *gusterà* ‘тж’;

в) назвы птушак: *ваганас* ‘каршун’ (воран.) ← літ. *vānagas* ‘тж’; *дэгель* ‘птушка з доўгімі нагамі’ (шчуч.) ← літ. *deglas, deglis* ‘стракаты, пярэсты’; *кавур* ‘кнігаўка’ (брасл.) ← літ. *kovarnis* ‘грак’; *нівіка* ‘кнігаўка’ (воран.) ← літ. *ruvikė* ‘тж’; *свірбуль* ‘птушка снягір’ (астр.) ← літ. *žvirblis, žvirbilis* ‘вэрабей’;

г) назвы насякомых, паўзуноў і земнаводных: *бужук, бужак* ‘жук, кузурка’ (воран.) ← літ. *bižys* ‘тж’; *гілос, гільс* ‘сляпень’ (гродз., смарг.) ← літ. *gyliūs* ‘тж’; *жуўжла* ‘жук’ (ашм., іўеў., смарг., астр.) ← літ. *žužla* ‘тж’; *шуршаль* ‘аса’ (воран.) ← літ. *šuršalė* ‘тж’; *дрэжынь* ‘яшчарка’ (воран.) ← літ. *driežas, driežinas* ‘тж’.

3. Саматызмы (часткі цела чалавека і жывёліны): *гнібур* ‘кіпцюр’ (іўеў., барыс.) ← літ. *gnybliai* ‘тж’; *іўка* ‘павека’ (карэл.) ← літ. *vokas* ‘абалонка’; *кепель* ‘плечы; загрывак; патыліца; карак’ (гродз., пух.) ← літ. *kėpalas* ‘спіна, горб’; *комсць* ‘кулак’ (гродз.) ← літ. *kūmštis* ‘тж’; *малмыгі* ‘вялікія ногі’ (навагр.) ← літ. *melniū, melmenys* ‘сцягняк’; *марзакі* ‘губы; твар; морда’ (лаг.) ← літ. *murza* ‘рот; твар’; *шнірпішлі* ‘ноздры’ (воран.) ← літ. *šnirpšlės* ‘тж’.

4. Расліны свет. Каля 80 запазычанняў гэтай тэматычнай групы называюць:

а) расліны, кветкі: *арнік* ‘трава-купальнік’ (смарг., в.-дзв., брасл.) ← літ. *arnikas* ‘тж’; *іксва* ‘асака’ (паст.) ← літ. *viskvà* ‘тж’; *мяндры* ‘рагоз шыракалісты’ (воран.) ← літ. *tendre* ‘чарот’; *рукць, рукаць* ‘трава драсэн’ (ашм., воран.) ← літ. *rugtis* ‘тж’; *швандрына* ‘балотная ядавітая трава’ (гродз.) ← літ. *švëndras* ‘трыснёг’; *шумята* ‘мята перцавая’ (чэрв.) ← літ. *šūnmėte* ‘тж’; *гаштаўка* ‘гваздзік’ (брасл.) ← літ. *góstauta* ‘тж’;

б) агародныя расліны: *ашуркі* ‘капуста, у якой лісты не завязаліся ў качан’ (шчуч.) ← літ. *šūgrà* ‘тж’; *кунада* ‘бульба’ (зэльв.) ← літ. *kunodà* ‘тж’; *морка* ‘морква’ (ваўк., маст., навагр.) ← літ. *morka* ‘тж’; *рунклі* ‘кармавыя буракі (гродз.) ← літ. *ruñkeliai* ‘тж’; *шальбабон* ‘фасоля’ (смарг., гродз.) ← літ. *šabalbonas* ‘тж’;

в) дрэвы, кусты: *жылвіца, жулвіца* ‘від лазы’ (брасл.) ← літ. *žilvitis* ‘ракіта, лаза’; *габ, габа* ‘вяз, бераст’ (свісл., астр., іўеў.) ← літ. *gioba* ‘тж’; *блінда, бліндзя* ‘від лазы’ (іўеў., ашм., воран.) ← літ. *blinda* ‘вярба, ракіта’; *каркаль* ‘каржакаватая бяроза’ (пух., шчуч.) ← літ. *karklas* ‘лаза’;

г) грыбы: *лапшак, лапшук* ‘падбярозавік, стары грыб’ (узdz., паст.) ← літ. *lepšiukas, lepšis* ‘тж’; *раўдонік* ‘падасінавік’ (воран.) ← літ. *raudonikis* ‘тж’ ад *raudonas* ‘чырвоны’.

5. Дом, збудаванні, гаспадарчыя пабудовы і іх атрыбуты: *прывен, прывян* ‘частка жылога будынка, сена’ (віл., мядз., паст., воран.) ← літ. *pruvene* ‘пярэдні пакой, прыхожая’; *торп* ‘застаранак у гумне’ (астр., воран., смарг., астр., іўеў.) ← літ. *tárpas* ‘тарпа’; *жагіні, жэгіны* ‘азярод’ (астр., брасл., в.-дзв., шарк., мёр.) ← літ. *žaginiai* ‘тж’; *лакты* ‘седала для кур, курасадня’ (воран.) ← літ. *laktos* ‘тж’; *сверсць* ‘калодзежны журавель’ (астр.) ← літ. *svirtis* ‘тж’.

6. Стравы, ежа. *бурга* ‘негустая каша’ (віл.) ← літ. *burge* ‘тж’; *плюсна* ‘страва з жытняй мукі буйнога памолу, аздобленая малаком’ (шчуч.) ← літ. *pliuškėnti* ‘пляскіць’; *нутра* ‘кіслая мучная страва, саладуха’ (вялікі арэал) ← літ. *putrà* ‘вэдкая каша, поліўка, пойла’; *рагойш* ‘пірог-скавароднік’ (гродз.) ← літ. *ragaišis* ‘тж’; *расаленя* ‘страва з квашаных буракоў’ (воран.) ← літ. *rasaliėnė* ‘тж’; *раўгеня, рагеня* ‘запараная страва ці напітак з заквашанага цеста з жытняй мукі’, ‘саладуха’, ‘каша з бобу і бульбы’ (паст., смарг., в.-дзв., брасл., астр., докш.) ← літ. *raugiėnė* ‘саладуха’, *ráugas* ‘закваска’, *ráugti* ‘квасіць’; *цэпеліны* ‘нацыянальная літоўская страва з бульбы, начыненая мясам’ (воран.) ← літ. *cepelinai* ‘тж’.

7. Адзенне, абутак: *барулі* ‘кажух, пакрыты сукном’ (смарг.) ← літ. *barūlis* ‘баран’; *кліпанікі* ‘абутак на драўлянай падэшве’ (віл.) ← літ. *klypke* ‘зношаны драўляны абутак’; *мэжыты, мэшты* ‘балеткі’, ‘тапачкі’, ‘плеценыя кручком лапці з тонкіх вяровачак’, ‘апоркі’ (паст., астр., воран., глыб., ашм., смарг., гродз., шчуч., навагр., віл.) ← літ. *mekštas, makštas* ‘тапачкі з нітак’; *ушмалы* ‘скураныя пальчаткі’ (брасл.) ← літ. дыял. *ušmalai, ušmalai* ‘тж’; *шварка* ‘паўпаліто з даматканага сукна’ (в.-дзв., брасл., паст., мёр., валож.) ← літ. *švarkas* ‘пінжак’, дыял. *švarkà* ‘доўгае паліто’.

8. Транспартныя сродкі і іх часткі: *баршкулі* ‘шамкі, званочки’ (воран.) ← літ. *barškùliai* ‘тж’ ад *baršketi* ‘брынкаць’; *грынджолы*, *грынджалы*, *крынджалы* ‘вялікія сані для перавозкі бярэнаў’, ‘прылада да калёс, каб вазіць бярэнні’ (браг., гом., маг., мсцісл.) ← літ. *grīžulas*, *grīžule*, *grīžalas* ‘дышаль’; *гокты*, *гохты*, *гахты* ‘пярэдняя загнутая частка палазоў’ (ашм., іўеў.) ← літ. *gaktos* ‘тж’; *сціпіны* ‘капылы ў санях’ (воран.) ← літ. *stipinai*, *stlpinas* ‘тж’; *ускорсы* ‘галоўкі палазоў у санях’ (віл.) ← літ. *skėrsiai* ‘тж’.

9. Посуд, кухонныя прылады: *каўбыр* ‘гладыш для малака’ (віц.) ← літ. дыял. *kaubare*, *kaubore* ‘драўляная пасудзіна, міска’; *ліжа* ‘хлебная лапата’ (воран.) ← літ. *liže* ‘тж’; *ракяцень* ‘калатоўка’ (паст.) ← літ. *reketys* ‘тж’; *сласты* ‘прылада для адціскання сыру’ (астр., смарг., гродз.) ← літ. *slāstai* ‘тж’.

10. Сродкі для рыбалоўства: *болдаўка* ‘доўгі шост, якім заганяюць рыбу ў сетку’ (в.-дзв) ← літ. *baldas* ‘тж’; *відзея* ‘рыбалоўная сетка, браднік’ (віл., смарг., гродз.) ← літ. *vedeja* ‘тж’; *ганта* ‘асобная прохадная сетка для лоўлі рыбы’ (паўн.-зах.) ← літ. *gantas*, *gantine* ‘від рыбалоўнай сеткі’; *гізка* ‘снасць для лоўлі ракаў’ (барыс.) ← літ. *gižys* ‘сталок для віцця вяровак’; *івалка* ‘вузкі ўваход у венцеры’ (іўеў.) ← літ. *išvalka* ‘проламка’.

11. Вадаёмы, балоцістыя мясціны: *куора* ‘невялікі прыродны вадаём, забалочаная мясцовасць’ (гродз., іўеў., смарг., шчуч., в.-дзв.) ← літ. *kudra* ‘мокрае месца; балота’; *луміна* ‘балота без кустоў; пожня, залітая вадой’ (глыб., полац.) ← літ. *lugmene* ‘багна, твань’; *макліна* ‘нізкае месца, дзе вымакаюць пасевы’ (шчуч.) ← літ. *maklynas* ‘гразкае месца’; *плава* ‘балота (возера), якое моцна зарасло хом’ (шчуч.) ← літ. *plovà* ‘тж’; *ройсвіна* ‘зарослае балота, звычайна ў лесе’ (смарг.) ← літ. *raīstas*, *reīsta* ‘балоцісты лес, кустарнік’; *тракенья* ‘багна, гразкае месца’ (зэльв., дзятл., лід., маст.) ← літ. *trākas*, *trakà* ‘багністае месца’.

Сярод дзеяслоўнай лексікі, запазычанай з балтыйскіх моў, вылучаецца некалькі найбольш прадстаўнічых па колькасным складзе разрадаў. Гэта перш за ўсё “гукавыя” словы, якія выражаюць спецыфіку маўлення чалавека, гукаў жывёлы і гучання прыродных з’яў: *вайцяць* ‘надакучліва гаварыць’ (літ. *vaitoti* ‘вохкаць, стагнаць’); *вяркыць* ‘гаварыць павучальным тонам’ (літ. *verkti* ‘плакаць’); *плюскаць* ‘гаварыць пустое’ (літ. *pliaūkšti* ‘несці лухту’); *пыпніць* ‘запінацца, гаварыць з перапынкамі’ (літ. *pipnioti* ‘корпацца, марудзіць’); *пумпарыць* ‘бурчаць’ (літ. *patparius* ‘бурклівы чалавек’); *кункаць* ‘квакаць’ (літ. *kunkti* ‘тж’); *керкаць* ‘гагатаць; кракаць’ (літ. *kirkauti* ‘тж’); *шужджэць* ‘шапацець, шалясцець; шумець’ (літ. *šiugždėti* ‘тж’), *бружджэць* ‘звінець, гудзець’ (літ. *brazdėti*, *bruzdėti* ‘тж’). Дзеясловы руху абазначаюць перамяшчэнні ў прасторы, розныя па інтэнсіўнасці і напрамку: *кірзаць* ‘павольна ісці’ (літ. *kirzinti*); *кунацца* ‘спатыкацца, аступацца’ (літ. *kunoti*); *стрыбуляць* ‘ісці падпрыгваючы’ (літ. *stribuliuoti*, *stripuliuoti*); *шкрумбацца* ‘ісці, шоргаючы абуткам’ (літ. *skrumplinti*); *брэйдацца* ‘бегаць, круціцца’ (літ. *braide*). Дзеясловы *басцяцца* (літ. *bastýtis*), *блындаць* (літ. *blandotis*, *blandýtis*), *клымбаць*, *клындаць* (літ. *klyptii*,

klibeti), валэндаца (літ. *valandà*) у значэнні ‘бадзяцца, хадзіць без мэты, швэндацца’ характарызуюцца крыху зніжанай канатацыяй і выразнай экспрэсіўнасцю. Да гэтай групы прымакаюць словы са значэннем розных па напрамку і інтэнсіўнасці дзеянняў: *каўшнуць* ‘ударыць’ (літ. *užkausti*); *зажверыць* ‘ударыць, стукнуць’ (літ. *žveriauti*); *талызаць* ‘калаціць, біць, цягаць’ (літ. *talžyti*); *аддзюгліць* ‘надаваць кухталёў’ (літ. *džiukšteletti*); *кумстаць* ‘чапаць, кратаць, падштурхваць’ (літ. *kumstyti, kumštyti*). Даволі пашыранымі з’яўляюцца дзеясловы са значэннем працоўнай дзейнасці: *вашаваць* ‘інтэнсіўна і напружана працаваць на цяжкой рабоце’ (літ. *vašiuoti*); *дарняць* ‘аддзяляць валакно ад кастрыцы’ (літ. *darineti*); *кніпаць* ‘вязаць, цыраваць’ (літ. *knypoti*); *пойсаць* ‘малаціць каласы’ (літ. *paisyti*); *тарпаваць* ‘складаць у тарпу’ (літ. *tárpas*). У асобную групу вылучаюцца дзеясловы са значэннем фізічнага стану чалавека: *кныцець* ‘балець, ныць’ (літ. *kniteti*); *кеўляць* ‘ледзь жыць, ледзь дыхаць’ (літ. *kiaulioti*); *гебнуць* ‘загінуць’ (літ. *geibti*); *згеліць* ‘званітаваць’ (літ. *gelti*); *выкарпаца* ‘ачуныць, паправіцца’ (літ. *karpities*).

Такім чынам, балтызмы ў структуры беларускай літаратурнай мовы і ў народных гаворках складаюць значны лексічны пласт. Яны абазначаюць важныя для жыццядзейнасці чалавека прадметы і паняцці, звязаныя з бытавой сферай, раслінным і жывёльным светам, рамесніцтвам. Запазычаныя словы даюць выразнае ўяўленне аб тым, як апранаўся чалавек, што ён піў і еў, якім посудам карыстаўся, дзе працаваў, у якім доме жыў, з кім сябраваў і мн. інш. Тэрыторыя распаўсюджання балтызмаў даволі неаднастайная. Прыкладна 10% такіх слоў адзначаецца ў слоўніках літаратурнай мовы і функцыянуе ва ўсіх яе стылях. Астатнія 90% балтызмаў размяркоўваюцца па пэўных дыялектных кантынуумах і ўтвараюць больш-менш цэлекія (даволі рэдка) ці вузкія арэалы. Большая частка балтызмаў (у сваёй большасці назоўнікі і дзеясловы) фіксуецца ў зоне беларуска-літоўскага пагранічча, выяўляецца ў некалькіх населеных пунктах і адносіцца да ліку лакальных лексічных запазычанняў.

Спіс літаратуры

1. **Ајдукович, Й.** Контактма – основна јединица лингвистичке контактологije / Й. Ајдукович // Славистика, VII. – Београд, 2003. – С. 1-12.
2. **Аникин, А. Е.** Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке / А. Е. Аникин. – Новосибирск: Наука, 2005. – 394 с.
3. **Беспамятных, Н. Н.** Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность: проблемы, методологии анализа кросс-культурных взаимодействий / Н.Н.Беспамятных. – Минск: РИВШ, 2007. – 404 с.
4. **Бірыла, М. В.** Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы / М.В.Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – с.
5. **Булдык, И. М.** Функционирование белорусского и русского языков в сельской местности Гродненской области; автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02 / И.М.Булдык; Ин-т языкознания АН БССР. – Минск, 1983. – 20 с.
6. **Булыка, А.М.** Даўнія запазычаныя беларускай мовы / А.М.Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 383 с.

7. **Гринавяцкене Э., Мацкевич Ю.Ф., Романович Е.М., Чеберук Е.И.** Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии // *Lietuviu kalbotyros klausimai*. – 1975. – Т. XVI. – Р. 163 – 195.
8. **Дайлиденас, Р.Й.** Литуанизмы в старобелорусской деловой письменности; автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02 / Р. Й. Дайлиденас; Ин-т языкознания АН БССР. – Минск, 1969. – 24 с.
9. **Жураўскі, А.І.** Запазычаная лексіка ў беларускай мове / А.І.Жураўскі // *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – С. 145-150.
10. **Карский, Е. Ф.** Белорусы. Т. 1. Введение к изучению языка и народной словесности / Е.Ф.Карский. – Минск : Беларуская энцыклапедыя, 2006. – С. 110 - 130.
11. **Лаучюте, Ю.** Лексические балтизмы в славянских языках / Ю.Лаўчуте // *Вопросы языкознания*. – 1972. – № 3. – С. 101-109.
12. **Лаучюте, Ю. А.** Словарь балтизмов в славянских языках / Ю.А. Лаучуте. – Л.: Наука, 1982. – 211 с.
13. **Лексічныя балтызмы ў беларускай мове (матэрыялы для абмеркавання)**. – Мінск, 1969. – 56 с.
14. **Міхневіч, А.Я.** Функцыі мовы і маўлення і праблемы беларуска-рускага двухмоўя / А.Я.Міхневіч // *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – С. 50 – 75.
15. **Непокупный, А.П.** Балто-северославянские языковые связи / А.П.Непокупный. – Киев: 1976. – С. ...
16. **Параўнальны аналіз развіцця адукацыі у рэгіёнах Рэспублікі Беларусь (статыстычны даведнік)** – Мінск, 2009.
17. **Перепись населения 2009. Национальный состав населения Республики Беларусь, том III**. – Минск, 2011.
18. **Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, т. 1 – 5**. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986.
19. **Смулкова, Э.** Беларуская-літоўска-польскае этналінгвістычнае пагранічча (Сучасныя праблемы) / Э.Смулкова // *Беларусістыка = Albaruthenica*: Кн. 1. – Мінск: Навука і тэхнік, 1993. – С.143 – 149.
20. **Смулкова, Э.** К вопросу о белорусских балтизмах (Проблема статуса балтизмов в белорусских говорах) / Э. Смуклова // *Балто-славянские исследования*. 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 203 – 214.
21. **Судник, Т.М.** Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем / Т.М.Судник. – М.:....., 1975. – С. ...
22. **Jablonskis, K.** *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos rašinių kalboje* / K.Jablonskis.– Kaunas, 1941. – с.

Прынятыя скарачэнні

астр. – астравецкае;	воран.– воранаўскае;
ашм.– ашмянскае;	глыб. – глыбоцкае;
баран.– баранавіцкае;	гом. – гомельскае;
барыс.– барысаўскае;	гродз. – гродзенскае;
браг. – брагінскае;	дзятл. – дзятлаўскае;
брасл. – браслаўскае;	докш. – докшыцкае;
бярэз.– бярэзінскае;	дыял. – дыялектнае;
валож. – валожынскае;	зэльв. – зэльвенскае;
ваўк. – ваўкавыскае;	іўеў. – іўеўскае;
в.-дзв.– верхнядзвінскае;	карэл.– карэліцкае;
віл. – вілейскае;	лаг. – лагойскае;
віц. – віцебскае;	лат. – латышскае;

літ. – літоўскае;
маг. – магілёўскае;
маладз. – маладзечанскае;
маст. – мастоўскае;
мёр. – мёрскае;
мсцісл. – мсціслаўскае;
мядз. – мядзельскае;
навагр. – навагрудскае;
паст. – пастаўскае;
паўн.-зах. – паўночна-заходняе;
пух. – пухавіцкае;
свісл. – свіслацкае;
сен. – сенненскае;
слонім. – слонімскае;
смарг. – смаргонскае;
стаўб. – стаўбцоўскае;
тж – тое ж;
уздз. – уздзенскае;
чэрв. – чэрвенскае;
шарк. – шаркоўшчынскае;
шчуч. – шчучынскае.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ